

РОЗДІЛ 6 УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2.09 – 3:159. 9'06 (092 Франко)
DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2020.13-3.15>

«ПСИХІЧНЕ НЕУСВІДОМЛЕНЕ» ЯК КЛЮЧ ДО ПІЗНАННЯ ЗЛОЧИНУ ЛЮДИНИ В ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ ІВАНА ФРАНКА

“THE PSYCHIC UNCONSCIOUS” AS A KEY TO THE KNOWLEDGE OF THE HUMAN’S CRIME IN THE PROSE BY IVAN FRANKO

Ван Сяоюй,

orcid.org/0000-0001-7524-4534

*асистент кафедри сходознавства імені професора Ярослава Дашкевича
Львівського національного університету імені Івана Франка*

У статті розглянуто психологічні мотиви злочину людини в художній прозі І. Франка, зокрема у творах: «На дні», «Панталаха», «Івась Новітній», «До світла!», «В тюремнім шпиталі», «Микитичів дуб», «Для домашнього огнища», «Лель і Полель», «Перехресні стежки» та ін. Головна психоаналітична цінність Франкових творів з елементами кримінального сюжету полягає в тому, що письменник у сюжетотворенні обґрунтував, що безмотивних злочинів не буває, а основні їхні витoki – це неусвідомлене психічне людини, пов'язане із травматичним минулим. Таким чином, психологічна деструктивна бівалентність є у центрі уваги мотивації будь-якої злочинної діяльності.

Насправді «синтезуюча здатність» (Р. Голод) – *головна риса творчого методу І. Франка. За нею стоїть і художня проза письменника*, що, будучи проінята елементами Фройдівської теорії психічного апарату та Юнгівської концепції колективного позасвідомого, певною мірою служить методологічною підвалиною дослідження і прозової творчості самого автора. Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження стала глибинна психологія: класичний психоаналіз З. Фрейда та Ш. Ференці, індивідуальна психологія А. Адлера, аналітична психологія К.-Г. Юнга, гуманістична психологія (неофройдизм) Е. Фромма та К. Горні, екзистенційний психоаналіз В. Франкла, епігенетична теорія розвитку особистості Е. Еріксона тощо.

Аналізуючи «феномен перенесення» Франкових героїв щодо «психічної реальності», можна спостерегти, що він тісно пов'язаний з одними і тими ж особистісними та соціальними мотиваційними конфліктами, які можна звести до відомого вислову: «Гроші – корінь зла». Ця думка абсолютизується в повістях І. Франка «На вершку», «Основи суспільності», «Boa constrictor», «Для домашнього огнища», оповіданнях «На дні», «Панталаха» та ін. Утім, стає зрозуміло, що фінанси самі по собі не можуть бути ні добром, ні злом. Справджується теза Е. Фромма, що «людина перетворюється в товар», бо її проблема невротичної любові є «проблемою об'єкта», а не «проблемою здібності». Відтак у житті індивіда домінує комерційно-накопичувальна установка «мати» над життєдайною плідною позицією «бути».

Ключові слова: психічне неусвідомлене, Над-Я, Воно, Я, невротичний тип любові, злочинні тенденції, контроль, едіпальна ситуація, садизм, мазохізм, герой, образ.

The author focuses on the psychological motives of the human's crime in writings by Ivan Franko (esp. “At the bottom”, “Pantalakha”, “Ivas Novitniy”, “To the light!”, “In the prison hospital”, “Mykytych's oak”, “For the home hearth”, “Lel and Polel”, “Crossroads” and others). The main psychoanalytic value of Franko's works with some elements of the criminal plot lies in the fact that the writer substantiates in the plot that there are no unmotivated crimes, and their main origins are a person's psychic unconscious which is connected with their traumatic past. Thus, psychological destructive bivalence is the focus of motivation for any criminal activity.

In fact, the «synthesizing ability» (R. Golod) is the main feature of Ivan Franko's creative method. She has also written in the prose of Franko which being infused with the elements of Freudian theory of mental mechanisms and Jung's conception of the collective unconscious serves, to a certain extent, as a methodological basis for the research of the author's fiction. The theoretical and methodological foundation of our study was deep psychology: the classical psychoanalysis by S. Freud and S. Ferenczi, the individual psychology of A. Adler, the analytical psychology of K. G. Jung, humanistic psychology (neofreudism) E. Fromm and K. Gorny, existential psychoanalysis of V. Frankl, epigenetic theory of personality development by E. Erickson, and others.

When analyzing the “phenomenon of transfer” of Franko's characters to «mental reality», one can witness that he is closely connected with the same personal and social motivational conflicts which can be rephrased by the well-known saying: “money is the root of evil”. This idea is absolute in the stories by I. Franko “On the top”, “Fundamentals of the public”, “Boa constrictor”, “For the home fire place”, short stories “At the bottom”, “Pantalakha” and others. However, it becomes clear that money can be neither good nor evil. E. Fromm's thesis that “a man becomes a commodity”, comes true because the problem of neurotic love is “the problem of an object”, not the “problem of ability”. Thus, in an individual's life of, the commercial-accumulative outlook of “possessing” dominates over the life-giving, fruitful position of “being”.

Key words: psychic unconscious, super-ego, id, ego, neurotic love, criminal tendencies, control, oedipal situation, sadism, masochism, hero, image.

Постановка проблеми. Функції словесної творчості щодо пізнання злочину людини уподібнюються до функцій психоаналізу. Проблема психічного неусвідомленого героя у творчості І. Франка зводиться до такого: феномен людської деструктивності є не чим іншим, як спотвореною формою любові. Типологічний аналіз універсальних образів-символів дає змогу збагнути той загальний «психологічний код» людської деструктивності, що присутній у більшості випадків. У зв'язку із цим очевидною є проблемність і актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На літературознавчому просторі франкознавства в часи незалежності України з'явилося чимало наукових праць, присвячених мотивам злочину і кари в художній прозі І. Франка з погляду психоаналізу. Це праці: І. Денисюка – «Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст.» (1999), А. Швець – «Злочин і катарсис: Кримінальний сюжет і проблеми художнього психологізму в прозі Івана Франка» (2003), Н. Зборовської – «Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури» (2006), Гундорова Т. – «Франко не Каменяр. Франко і Каменяр» (2006), А. Печарського – «Психоаналітичний аспект української белетристики першої третини XX століття» (2011) [4] та ін.

Постановка завдання. У таких творах І. Франка, як «На дні», «Панталаха», «Вась Новітній» «До світла!» «В тюремнім шпиталі», «Микитичів дуб», «Для домашнього огнища», «Лель і Полель», «Перехресні стежки» та ін., автор виступає як вдумливий аналітик, який змальовує психологічну мотивацію своїх персонажів як «вчинок, обернений у минуле». Звідси – фрейдівський, адлерівський, фроммівський, франклівський погляди ізсередини, що характеризуються поширенням «едіпальної ситуації», «соціальної деструктивності» та «антисоціального сенсу життя» людини. Звідси – мета і постановка завдання статті:

– здійснити типологічну характеристику художньої прози І. Франка 1880–1900-х років у психоаналітичному аспекті;

– систематизувати науково-понятійний апарат психоаналізу в контексті франкознавчого наративу;

– простежити феномен любові і людської деструктивності в белетристиці І. Франка, а саме кореляцію едіпальних, *криміногенних та екзистенційних* проєкцій;

– розглянути «психічне неусвідомлене» як ключ до пізнання злочину людини в художній прозі І. Франка.

Виклад основного матеріалу. Своїм психологічним оповіданням «На дні» (1880) І. Франко повністю перевернув традиційні погляди на мотиви злочину і кари. Уперше в українській белетристиці «психічне неусвідомлене» стало джерелом пізнання злочину, що виявляє психоаналітичне розуміння проблем людської деструктивності у словесній творчості. Щоправда, «перший крок, – як слушно зауважує А. Швець, – в освоєнні й зображенні кримінальних сюжетів Франко зробив у романі «Петрії і Довбушуки». Але цей первісний зразок сюжетоскладання зовсім відмінний від сюжетів наступних Франкових творів. Тут переважає подієвість, надмірна ампліфікація злочинств, кривавих, тривіальних сцен, немає психологічного аналізу злочинця, відсутня логічна мотивованість його поведінки» [15, с. 15]. Словенський філософ Славој Жижек знаходить паралелі детективного жанру із класичним психоаналізом, яких об'єднує пандетермінізм, а саме твердження про те, що будь-яка поведінка людини не є випадковою. Так, А. Швець, досліджуючи кримінальний сюжет і проблеми художнього психологізму в прозовій творчості українського письменника, виявила типологічну закономірність: «У пізніх творах Франка, – пише дослідниця, – можна помітити модифікацію фрейдівської схеми структури особистості. Якщо у психіці персонажа першого Франкового твору Олекси Довбушука домінує неприборкане «Воно», що постійно виявляється у стихії жорстоких учинків, то у свідомості Семка Тумана, Флавіана, діда Гарасима, Юри Шикманюка уже перемагає, хоча й після тривалих рефлексій вагань, внутрішня сила особистості – рівень «Над-Я» – людське сумління» [15, с. 52]. Хоча в науковому світі психоаналізу простежується дещо обернений підхід до цієї проблеми. Адже у кримінальній свідомості етичні критерії є спотвореними, бо деструктивна мотивація вчинків розходиться із природним істинним еством людини. Виявляється, що Над-Я не виконує своєї належної «соціальної функції», пов'язаної з контролем Воно, і набуває ознак доленосної та деструктивної тенденції Я. Ця провідна думка породила у кримінальній психології ряд дискусійних презумпцій і теорій.

Так, американський психоаналітик Вільям Уайт вважає, що людина не стає, а народжується злочинцем, бо ще в дитинстві в неї простежується понижена здатність до формування повноцінної психічної інстанції Над-Я. Отже, руйнування стає причиною самоствердження індивідуума, а більшість мотивів злочинної поведінки співпадають із бажанням і цілеспрямованістю звичай-

ної людини. Утім, вперше теорію природженого злочинця висунув ще італійський кримінолог Ч. Ломброзо у своїй праці «Злочинна людина, вивчена на основі антропології, судової медицини і тюрмознавства» (1876), в якій детально описано типові фізіологічні та психологічні ознаки певного типу особи.

Фройдівська теорія психічного апарату людини використовувалася багатьма психологами-криміналістами, зокрема А. Мергеном, який стверджував, що тенденція до скоєння злочину притаманна кожній особі ще від народження. На відміну від звичайної людини, на думку німецького вченого, у злочинця вона набуває неймовірно домінуючих патологічних ознак. Цієї презумпції притримувався і норвезький судовий психоаналітик Девід Абрагамсен. Він вважав, що будь-який злочин є проявом агресії на несвідомому чи свідомому рівнях, а здатність його контролювати так чи інакше залежить від розвитку психічної інстанції Над-Я. Основну причину кримінальної поведінки аналітик бачив у негативних емоційних стосунках між батьками і дитиною як майбутнім злочинцем. Звідси – абрагамсенівська концепція «потенційного злочинця», яку психоаналітик схематично представив у вигляді формули:

$$Z = \frac{T + C}{K},$$

де Z позначено як *злочин*; T – злочинні *тенденції*; C – «миттева» *ситуація* в кримінальному середовищі; K – *контроль*, що характеризується силою опору Над-Я.

Ось такий збіг факторів, на думку Д. Абрагамсена, потрібен, щоб схильна до криміналу людина стала злочинцем.

У художній прозі І. Франка 1880–1900-х роках ці проблеми людської деструктивності актуалізуються в багатьох творах, зокрема в оповіданні «Панталаха» (1902), що репрезентує своєрідну сторінку психопатології – негативна фаза Едіпового комплексу, kleptomaniya, oligofreniya, невротичне почуття провини і т.п.

У центрі уваги – три головні персонажі: тюремний ключник Спориш, психічно хворий убивця Прокіп, який розрубав своєму молодшому братові голову сокирою, і уславлений в околиці злодій Панталаха.

Образу Панталахи притаманні всі ознаки рідкісної психічної хвороби – kleptomaniya. Адже цілком крадіжки для героя був не спосіб збагачення, а самий процес здійснення, від якого він отримував неймовірне задоволення, адреналін чи просто внутрішнє полегшення. «Красти для самого зиску він уважав нечесно для своєї про-

фесії. Шукав перешкод, трудностей, які мусили б були відстрашити звичайного злодія» [9, с. 228]. Для Панталахи важливим є не матеріальні цінності, а сам акт крадіжок, пагубна пристрасть до яких у нього межує з марнослаством. Тому здійснював їх «із дитинячою легкокомисністю і з повним недбальством на замазанні слідів злочину» [9, с. 228] <...> Йому місцеві гендлярі навіть запропонували платити «місячну пенсію по 30 ринських, аби лише жив собі спокійно й не робив їм шкоди» [9, с. 230]. Утім, прийнявши вигідну пропозицію, Панталаха дотримався обіцяного лише на три місяці, а потім «повідмикав усі склепи і всі брами, повиймав із ляд усі дрібні гроші, мідяки та срібняки, та посіяв по ринку» [9, с. 230]. Він «попросту мав пасію до відчинювання замків, дороблювання ключів, витрихів і тому подібних знарядів» [9, с. 230].

Суттєвою ознакою kleptomaniya в Панталахи є те, що крадіжки він здійснює без спільників і здебільшого спонтанно, без ретельного планування. Адже цілком є не матеріальний зиск, а отримання особливого задоволення від ризику шахрайства.

«Бажання обдурити, обікрасти, експлуатувати або розладнати справи інших само по собі, – як слушно зазначала представниця неофройдизму К. Горні, – не є невротичним. Воно може бути прийнятим у певних культурах, виправдовуватися даною ситуацією або вважатися питанням доцільності. Однак у невротичних людей ці тенденції мають сильний емоційний заряд. Навіть якщо вигода і переваги, які вони витягують із них, незначні, вони відчують себе переможцями і приходять у гарний настрій, передчуваючи успіх. <...> На наявність тенденцій до позбавлення інших чого-небудь можуть вказувати нав'язливі сновидіння про крадіжки або свідомі спонукання до крадіжок, які насилу стримуються, що веде до kleptomaniya» [14, с. 116].

Особливості цієї психічної хвороби детально були розкриті французьким письменником-натуралістом Е. Золя в романі «Дамське щастя» і канадським белетристом А. Гейлі у знаменитому творі «Колеса» (1971).

Проте у Франковій художній інтерпретації оповідання «Панталаха» kleptomaniya відіграє другорядну роль. Для письменника було важливим інше: показати криміналістичну облуду і суспільні проблеми осудності щодо людей певної категорії. Адже всі вони повинні вирішуватися в кожному випадку індивідуально, бо kleptomaniya, як невротична саморуйнуюча форма поведінки, небезпечна насамперед не для соціуму, а для самої людини.

Психоаналітики-криміналісти наполягають на тому, щоб правосуддя обходилося більш поблажливо до засуджених із певними психічними проблемами. Для розкриття цієї суспільної проблематики І. Франко обрав оригінальний детективний сюжет із різким поворотом подій і кінцем твору. Адже Панталаха крав матерію зі своїх хворобливих спонукань, а державна влада, зокрема судовою справедливістю і тюремними законами, обкрадала і збіднювала саму душу людини.

Ось яка філософія твору! Неспроста в тюрмі закріпилась характеристика одного із працівників: «Спориш у службі собака, а поза службою чоловік», – такий був загальний суд арештантів про сього ключника» [9, с. 232]. Ключем до розкриття таємниці душі безбашеного злодія Панталахи є образ ключника Спориша. Франко не випадково наділив такою професією свого героя, даючи можливість збагнути, що ключ – це алегоричний образ, який символізує державний порядок, виняткове становище, зрештою відібрану свободу людини. Адже неспроста Панталаха був одержимий ідеєю втечі з тюрми, і саме ключник Спориш, виконуючи свій службовий обов'язок, запобіг його втечі.

Утім, Спориш, на відміну від Панталахи, був добровільним заручником, маленьким гвинтиком соціальної всемогутньої системи. Життєві обставини склалися несприятливо для Спориша. Повернувшись із дванадцятилітньої військової служби, він уже не застав своїх рідних у живих. Батько розорився і лишив лише мізерних шість моргів поля своєму синові – молодшому братові Спориша, який зі своєю сім'єю ледве кінці з кінцями зводив. Тому Спориш відмовляється від власної частки землі, дає рідним усі свої зароблені гроші і йде далі служити. Згодом його брат, так і не вилізши з нужди, помирає, діти розбігаються по всьому світі, а хата й город дістаються чужим людям. Споришу не було куди вертатися. Влаштувати особисте життя не мав уже бажання, тому пішов на урядову службу в тюремний дозорцем.

Із тих пір сплило чимало часу. Спориш постарів, отрух, усамітнївся і цілими днями міг просиджувати у своїй самотній кімнаті. Виїжджав за місто на природу, щоб відпочити від людської суєти. Часто його охоплював песимістичний депресивний настрій. «Страчене життя! Песе життя! – зітхав ключник і почував чимраз більше обриднення до того життя й до себе самого» [9, с. 266].

Симптоматичне прочитання біографії героя дає змогу збагнути його психопортрет: добродушний, м'який характером меланхолік із хворобливим почуттям провини. Звідси – загострення

морального і громадського обов'язку, що значно обтяжувало вже й так надломлену життям психіку.

В образі Спориша Франко намагався показати, як несправедливий суспільний лад безжально нівечить життя простих людей. Утім, для надмірно вразливого характеру героя потрібно було лише невеличкий поштовх несприятливих життєвих обставин, щоб остаточного його зіштовхнути в безодню пагубного депресивного стану. І ця мить настала. Сумлінно сповняючи свій службовий обов'язок щодо викриття втечі Панталахи з в'язниці, Спориш випадково стає причетним до його нещасного випадку. Панталаха під час втечі падає з високого даху тюрми і розбивається на смерть.

Почуття провини за втрачене життя в'язня ще більше загострилося в душі Спориша і не давало йому спокою ні вдень, ні вночі. «Чим довше роздумував Спориш, тим більшу пошану для Панталахи збуджувало в ньому поперед усього власне оце хоробливе, екзальтоване бажання свободи, той дивний одур, що попихав сього чоловіка на очевидну загибель, до найрозпучливіших кроків...

– А все-таки я сповнив лише свій обов'язок, алярмуючи сторожу та гонячи втікача, – шептав у ньому якийсь голос.

О горе! Сей шепіт не то що не впокоїв його, але навпаки, відригнувся в душі як безконечна гіркість. Він почув сором за своє людське ество, що дало себе знити в ярмо власного такого обов'язку» [9, с. 268].

Із погляду класичного психоаналізу цей обов'язок Спориша є не чим іншим, як авторитарним «караючим поглядом» власного Над-Я. Ця психічна інстанція в інтерпретації З. Фрейда тісно пов'язана з Едіповим комплексом і уособлює батьківський авторитет [11]. У випадку тюремного ключника його Над-Я стає гіперморальним і веде безпощадну інтровертну боротьбу з Я, що в кінцевому результаті розвиває страх смерті.

І. Франко цю хворобливу психодинаміку свого героя розкриває цілком правдоподібно і реалістично – за допомогою непередбачених сюжетотворчих подій. Так, після нещасного випадку з Панталахою Спориш не може спокійно спати, відчуваючи свою провину. Понівечене розбите обличчя нещасного втікача часто ввижалося йому. І знову для вразливої душі і хворобливої уяви ключника потрібно було ще «ледь-ледь», щоб скотитися на дно «пропащої сили». І цікаво, що те «ледь-ледь» скоїв не хто інший, як хворий на олігофренію Прокіп – співкамерник Панталахи, в якого Спориш несправедливо відібрав даровану втікачем розламлену половинку ринського, де була схована англійська пилка для різання металу.

Затаївши на Спориша злість, недоумкуватий Прокіп почав фантазувати, як він сокирою розрубає голову своєму кривднику, кине його в гарячий котел, де вариться каша для в'язнів, повісить ще сплячого набанті, розпечевкухнігачоківиколоєчі.

На перший погляд це виглядало смішно. Але розвиток подій покаже зворотню картину. На нічному чергуванні Спориш не міг спати, бо постійно чув звуки тої англійської пилки, якою Панталаха ще за життя розрізав ґрати і намагався скоїти втечу. А коли заходив до камери Прокопа і питав його, чи він нічого не чув, то отримував одну й ту саму відповідь: нічого не знаю і не чую. Уява ключника розігрувалася до неможливого, аж до містичної появи самого Панталахи, який волів йому помститися.

На перший погляд, начебто нічого загрозового в тих химерах не було. «Але є у фантазуванні, – як слушно зауважив К. Бютнер, – і небезпечний бік: несвідоме пізнання в чужій фантазії свого власного витісненого бажання може стати спокусою для його актуалізації» [1, с. 172].

Власне подібний стан охопив і ключника Спориша, який у кінцевому результаті сходить із розуму. Відтак у тюрмі ніхто не розумів, у чому справа. Таємниця кульмінаційної розв'язки розкривається, коли директор тюрми навідується до камери психічно хворого Прокопа і дізнається, що то він, так граючись, відтворював звуки, подібні до англійської пилки втікача Панталахи. Коли Прокіп довідавшись, що Спориш помер, почав із радістю скакати: «–А так! А так! Так йому треба! Нехай би був не відбирав мені того, що моє! А я зате йому заграв, так, як грав нанашко Панталаха тої ночі, як мав утікати. А я ніби спав, але чув усе добре. А ключник ускочив до мене вночі до казни, шукав чогось, та не знайшов нічого. А потім уже до казни не вскакував, лише стояв під дверима, і слухав, і кричав. А я йому грав так гарно! Га, га, га! А він узяв та й умер. Так йому треба!» [9, с. 279–280].

У наведеному фрагменті простежується афективний стан деструктивних закутин душі героя. Як не парадоксально, але це специфічний прояв загостреної інфантильної форми Едіпового комплексу. Адже поведінка і реакція Прокопа якоюсь мірою нагадують злорадну малу дитину, батьки якої не задовольнили її примхи. Ситуація поглиблюється змістовністю, коли її співставимо з іншим епізодом: пригадаймо, як Прокіп зізнався Панталасі, що взагалі не хоче виходити з тюрми, бо тоді його відправлять додому до тата, якого він боїться як вогню.

Отже, едіпальне психічне неусвідомлене Прокопа є джерелом пізнання скоєного зло-

чину героя. Так, автор дає змогу збагнути, що проблема людської деструктивності не виникає сама по собі, а має вагому психологічну причину в минулому. Зрештою клеptomанію, неймовірне свободолюбство Панталахи і внутрішнє самобичування ключника Спориша, що призвело до трагічних наслідків, теж певною мірою можна пояснити Едіповим комплексом, ситуацією і конфліктом. Але І. Франко у своєму творі волів показати не так індивідуальні виміри людської деструктивності, як соціальні, тому головну роль у сюжетотворенні відіграють негативні суспільні фактори, які впливають на душу індивіда.

До речі, в сюжетотворчому калейдоскопі соціальних обставин майже всі начальники тюрми у Франкових творах («На дні», «Івась Новітній», «Лель і Полель», «Панталаха» та ін.) зображені як негативні персонажі з деструктивною людською поведінкою. Наприклад, керкермайстер Куфа з незакінченої повісті «Івась Новітній» мав садистичні нахили. Фізично здоровий, високого зросту, з низьким чолом, злісними очима – вся його зовнішність свідчила про те, «що в голові того чоловіка мало розуму і освіти, а багато примх, тиранської сваволі і непросвітньої, глибоко врослої ненависті до всього, що не кориться, не підлягає, не знає субординації» [6, с. 451]. Коли вперше керкермайстер побачив малолітнього арештанта Івася Новітнього, «йому любо було бавитися тривогою бідного хлопця, та на ті білі пасмуги вздовж зачорненого сажею лица, котрі промили сльози» [6, с. 453]. А в романі «Лель і Полель» начальник тюрми хотів хитрістю і підлабузництвом вивідати в хлопців-близнюків про захований скарб в'язня діда Семка Тумана.

Звідси висновок – у художній прозі І. Франка професія тюремника висвітлюється як така, що ламає психіку людини і накладає *свій відбиток* на все життя людини. *Хоча чимало психоаналітиків стверджують, що сам вибір професії не є випадковим, а мотивований характером індивіда.*

*У певному сенсі можна говорити і про садизм не лише як фактор тюремного життя, а як такий, що стає своєрідною нормою. Із погляду психоаналізу і взагалі науки, сутність цього деструктивного феномену розглядається у двох аспектах. Перший – у вимірах алголагнії (від *algos* – біль і *lagneia* – бажання), яка, за Альбером фон Шренком-Нотцінгом (піонером у галузі психотерапії і парапсихології), ділиться на два типи прояву: активний (садизм) і пасивний (мазохізм). На думку німецького лікаря, сутність садизму полягає в бажанні причинити біль, що не залежить від свідомих чи несвідомих сексуальних*

мотивів. Другий – у вимірах феномену лібідо (З. Фройд). Іншими словами, за класичним психоаналізом, будь-які садистичні нахили, не залежачи від внутрішньої психічної мотивації чи зовнішніх соціальних факторів, мають несвідоме сексуальне забарвлення.

Яскравим прикладом такого садистичного типу людини є образ Стальського в повісті «Перехресні стежки» І. Франка. Психічне неусвідомлене героя є, по суті, джерелом пізнання його прихованого морального злочину щодо поводження зі своєю дружиною, яке не підпадає під жодні юриспруденські закони, що могли б хоч тинь підозри кинути на «чесне» ім'я чоловіка. Це десятирічне «штучне мовчання» і водночас задушевна розмова із собакою при жінці, щоб дати зрозуміти, що до тварин у нього краще ставлення, ніж до неї. Гроші давав лише на найнеобхідніші речі для прожиття. Жодних інтимних стосунків, притім встановлений пильний нагляд, щоб була часом не закрутила з кимось роман. Коли пізно приходив додому в поганому настрої, то не міг опиратися спокусі налякати сплячу дружину: тихо зайти в її спальню і одним махом стягнути з її ліжка ковдру.

Пояснення такій поведінці Стальського можна давати різні: вимушене одруження заради інтересу служби в Судовій владі, звільнення дружиною домашньої кухарки, з якою крутив роман, чи недостатній прояв інтимного інтересу з боку жінки. Усе це є лише зовнішні способи приховати справжні мотиви поведінки, сутність яких прихована у психічно неусвідомленому Стальського. Мова іде про садизм, який проявився в нього ще замолоду, коли у дворі знущався з дітьми, або за шматок ковбаси майже тиждень мучив kota (бив у мішку, підвішував за шию, виривав із лап пазурі, колов і випікав очі, напихав у ніздрі товченого скла і т.п.), поки той не здох.

Із цього приводу можна навести слушні міркування Е. Фромма: «Жадоба влади, жадібність або нарцисизм – усі ці пристрасті певним чином проявляються в сексуальній поведінці. І насправді, немає такої сфери діяльності, в якій характер людини проявлявся б точніше, ніж у статевому акті: саме тому, що тут найменше можна говорити про «завчену» поведінку, про стереотипи або наслідування» [12, с. 402].

Психічне неусвідомлене як джерело пізнання злочину в повісті «Перехресні стежки» І. Франка опосередковується і на ґрунті травматичних інтимних стосунків. Так, Баран, таємно переживаючи нервовий зрив щодо зради своєї коханої дружини, захворів на епілептичне божевілля, а згодом не

витримав і втопив її. Цікаво, що в родині Барана ніхто не був епілептиком і він сам був здоровим. Пастка його свідомості – у стресових ситуаціях, що виникали на ґрунті невзаємної зрадливої любові. Рафаловичу цю історію Стальський оповідав так: «Я сам, грішний чоловік, хоч жонатий, не раз у Баранихи гостював. Та й чи я один! А він усе бачив і ніколи ані слова. Зразу очам своїм не вірив, потім мовчав мов остовпілий, плакав по ночах, пальці свої гриз, а далі почав діставати напади тої слабості. Крився з тим, бідолаха, не говорив нікому, а як чув, що зближається напад, то тікав від людей, ховався десь у кут і там розщипався досхочу. Та се було ще гірше. І ось у його хворій голові зародилася думка – вбити жінку. Він довго носився з сею думкою, аж раз, заставши її вночі п'яною в хаті, та ще й не саму, вхопив її на руки, як помело – силач страшенний! – обвинув коцом, щоб не змерзла, виніс за місто, там сонний зв'язав руки, здушив горло, а потім кинув у воду. А сам із коцом вернув додому, накрився тим самим коцом і заснув» [10, с. 199]. Утім, психологічні причини таких явищ трапляються в реальності вкрай рідко, бо епілепсія здебільшого має спадковий або фізично травмуючий характер ураження головного мозку, про який говорив ще Гіппократ (V ст. до н. е.). Епілепсія, як хвороба втрати свідомості (апасмара), була описана і в давній індійській медицині в «Аюрведі» Чарака Самхіта (4500–1500 років до н. е.).

Один із перших, хто на фізіологічному рівні розглядав судоми епілепсії як симптом, «надмірний, безладний розряд нервової системи м'язів», а не самостійне захворювання, і науково це обґрунтував, був англійський невролог Джон Х'юлінгс Джексон. Він висунув новаторську ідею, що не існує тотожності тіла і когнітивних процесів людини, бо її розумова функція не локалізується взагалі, оскільки нервова система є виключно сенсомоторною. Звідси Д. Х. Джексон висуває наукову презумпцію, що психічні захворювання можуть мати місце в епілепсії, але за своєю природою вони не входять у компетенцію медичної науки, яка вивчає фізіологічну основу активності емоцій, тривоги, фантазії і т. п. [13]. Цю ідею пізніше розвинув З. Фройд.

Із погляду класичного психоаналізу епілепсію Франкового героя Барана можна інтерпретувати як фізичний прояв психічного самобичування героя, який під час розслідування зізнався у своєму злочині. Відтак суддя виносить смертну кару через повішання, і в той момент у Барана починаються приступи епілепсії. «Пополох у суді. Що? Як? Відколи? На розправі був якийсь лікар

зі Львова, оглянув його й каже: епілептик, часами доходить до божевілля. Тоді мій суд, як непишний, відсилає акти до апеляції, Барана шлють до шпиталю на обсервацію, а по шістьох місяцях його без розправи випускають на волю, бо, мовляв, забив у приступі епілептичного божевілля» [10, с. 198].

Отже, І. Франко, як проникливий психолог, розкриває за допомогою психічного неусвідомленого героя його злочин. Найцікавішим є те, що епілептичне божевілля Барана стало причиною вбивства ним своєї дружини і водночас виправданям його судовим вироком у кримінальній справі, що трактував здійснення злочину у стані афекту.

Пізніше Баран виконував брудні завдання Стальського, а відтак знову безкарно губить ще одну людину – Регіну, яка перед своєю фатальною прогулкою також у стані афекту вбиває ненависного чоловіка-садиста Стальського.

Ось так проходять у повісті «Перехресні стежки» І. Франка деструктивні метаморфози неусвідомленого психічного людини, що і є джерелом її злочину. Зрештою безнаказане божевілля Барана, який вільно розгулює світом, стало важливим засобом розкриття деградованого суспільного ладу, що приховує своє лицемірство і псевдоморальність під маскою гуманізму.

Ця провідна ідея проілюстрована і в оповіданні «До світла!» (1890) І. Франка, де в камері застрілюють арештанта лише за те, що він вчасно не зліз із вікна, читаючи книжку, щоб бути ближче до світла. Буквально за якусь хвилину приходить повідомлення про його звільнення за вироком суду. Ця іронія долі героя яскраво символізує вже *колективне неусвідомлене психічне*, злочинність якого завжди залишається безкарним. Зрештою, як і у випадку Барана («Перехресні стежки»), якого не засуджують через епілептичне божевілля. Виявляється, що наявність тяжкої психічної хвороби за кримінальним законодавством виправдовує будь-який злочин особи, яка вчинила його у стані осудності. Хоча світова статистика свідчить, що кількість злочинів у різні часи та епохи з боку психічнохворих мізерна (1,5%) в порівнянні зі здоровими людьми. Відповідно, й у кримінальному світі душевнохворі здебільшого стають жертвою злочину, а не злочинцями.

Загалом Франкова важливість відтворення лейтмотиву злочину і кари з погляду психоаналізу полягає в тому, що автор поглиблює розуміння психологічних процесів і духовно-моральних етичних цінностей людини, які є взаємозв'язані і не можуть існувати відокремлено.

Совість арештантів-убивць часто пробуджується уві сні, а їхнє спотворине Над-Я починає

приходити до «норми»: сублімувати важливі риси характеру *інтроєктивних персон* і керуватися вимогами духовно-моральних цінностей і суспільних норм. Так, в оповіданні «В тюремнім шпиталі» (1902) І. Франка твір закінчується найвищою душевною мірою покарання совісті діда Гарасима, який перед смертю не встиг сказати співкамерникам, де заховані його кроваві гроші. Отже, автор волів розкрити не юридичне значення судового процесу вбивці, а психологічне, де в підземеллі його неусвідомленого нутрує своє, значно жорсткіше, судилище над душею.

Можна провести цікаві паралелі між Над-Я діда Гарасима («В тюремнім шпиталі») й Над-Я діда Семка («Лель і Полель») і задатися дискусійним питанням: чому, незважаючи на те, що скарби одного й іншого розбійників були несправедливими, одному вдається сказати людям, де він захований, а іншому – ні?! Отже, Франко розглядає проблему не лише етичних та психологічних дилем людини, а й духовну. Над-Я дідов Семка і Гарасима – це обернений код їхньої Самості. Подібним міркуванням передує логіка подій. Адже дідові Гарасимові («В тюремнім шпиталі») час від часу снилася жінка, яку він убив, і просила в нього хреста. «Я вже пару разів з попом говорив... признався, що в мене є гроші закопані. Каже: дай на церкву. Та мене щось мов за руку тримало... аж тепер бачу, що то був якийсь добрий дух. Що церкві з тих грошей? А ви обернете їх на добро для бідних...» [5, с. 157].

Ці слова героя є свідченням того, що він так і не збагнув свою власну Самість, що з'явилася йому уві сні в образі вбитої ним жінки, яка просила в нього хреста. Адже жертвам діда Гарасима можна допомогти лише духовно, а не матеріально. Так заблукала слабка віра діда Гарасима як вигнання зі свідомості помислів про вищу божественну силу (Самість) не повернулася до нього. Адже він надав перевагу звичайній життєвській суеті, вважаючи, що не віра, а добрі справи можуть оправдати його надбані «лихварські гроші».

К.-Г. Юнг, розмірковуючи над нашим загробним життям, писав: «Я можу собі уявити, що деяким душам перебувати у тривимірному просторі менш обтяжливо, ніж у Вічності» [16, с. 317]. Звідси – метафізика психоаналітичного пояснення заземленого покаяння діда Гарасима.

Якщо спробувати висвітлити очима людини далекого Сходу духовний і психологічний дисбаланс Франкового героя-в'язня, то це буде не чим іншим, як онтологічним загостренням даоського і конфуціанського світогляду.

«Духовні елементи в *чан* у даоському архетипі, – запевняє китайська філософія, – функціонально пов'язані з бездіяльністю (无为 *увей*) і замкнені в колі вселенсько-космічного єства (自然 *цзіжань*). Відтак *лі* (禮) в конфуціанському архетипі – це індивідуально-колективна дія, замкнена на штучних нормах соціального космосу. Даоська бездіяльність і конфуціанське діяння є несумісними. Тому *лі* перебуває на маргінесі архетипного складу духовних елементів і позбавлене можливості керувати онтологічним коловоротом першооснов. *Лі* (禮) може викликати лише сум, а відтак і переформатувати всі інші елементи духовного архетипу в *чан* (禪)» [3, с. 68–69].

Звідси – висновок: заземлена матеріалізована свідомість діда Гарасима («В тюремнім шпиталі» І. Франка) була цілком охоплена соціальним *Лі* (禮) (Над-Я), що сприяло віддаленню героя від духовного архетипу *Дао* (Самості). Ось чому засуджений так і не встиг перед смертю відкрити власну таємницю про те, де лежать заховані ним «лихварські гроші». Заразом автор символічно волів показати змарноване життя героя.

Проблема людської деструктивності у криміногенному світі яскраво представлена і в оповіданні «Микитичів дуб» (1880) І. Франка. Як відомо, фабулу твору автор створив на тлі реальної історії дітовбивства неповнолітньої матері, що скоїла смертельний злочин, жертвою якого стала її власна дитина. Ця трагічна подія трапилася в письменниковому рідному селі Нагуєвичі [2, с. 52]. Утім, у художній канві свого оповідання І. Франко розставляє інші акценти на причини та наслідки злочину, які можна звести до слів одного із героїв оповідання «Між добрими людьми», де сирота Ромця каже: «Бідність наша робить нас злими і завидючими, а не зле серце» [8, с. 214]. Іншими словами – соціальні умови несправедливого державного ладу.

Уже сама назва оповідання «Микитичів дуб» І. Франка вказує на істинну причину злочину бідної знедоленої, загнаної в безвихідну ситуацію жінки-дітовбивці Напуди. Це згвалтування її Микитичем, хоча у творі жодним словом не сказано про подібні дії його як господаря Напуди. Утім, реакція Микитича на місці злочину дає натяк на цей прихований від людського ока злочин. «З-під глини визирало посиніле, запухле личко дитини. Микитич, поглянувши на нього, закусив зуби і страшенно-страшенно поблід» [7, с. 107]. А також реакція Напуди вияснює ситуацію, коли після скоїного злочину люди повели її в хату Микитича. Жінка пручалася і кричала:

«– Ні, я не піду до хати! Він мене заб'є! Господи, він мене заб'є!

– Хто такий? Який «він»?

– Я вже знаю який. Ні, не піду! Радше в могилу» [7, с. 107].

На суді Напуда так і не зізналася, хто батько її дитини. Отже, Микитичів дуб – це символ таємного соціального джерела злочину, який із погляду абрагамсенівської концепції «потенційного злочинця» можна графічно відобразити так:

$$З(СД) = \frac{T+C}{K},$$

де *З* позначено як *злочин*; *СД* – стадія дзеркала (соціум / індивід); *T* – приховані злочинні тенденції соціуму; *C* – «несприятлива» ситуація в середовищі; *K* – *контроль*, що характеризується силою опору Над-Я індивіда.

Чимало Франкових злочинних героїв можуть підпадати під виведену формулу. Наприклад, Бовдур («На дні»), Анеля («Для домашнього огнища») та ін.

З. Фройд у свій час зробив велике відкриття. Адже, на відміну від тогочасної психіатрії, яка була виключно наукою свідомості і когнітивного мислення, він значно поглибив розуміння психічних процесів, увівши поняття *неусвідомленого*. Ці розбіжності призвели до розколу між двома дисциплінами: психіатрією і глибинною психологією.

І хоча, як слушно зауважила А. Швець, «Франко так і не знаходить якоїсь однієї доміантної причини злочину, бо, фактично, це й неможливо» [15, с. 50], утім, із погляду психоаналізу певною мірою ця «кровава константа» простежується. Йдеться про *психічне неусвідомлене*. Адже майже всі вбивства чи злочинні наміри у Франкових творах до кінця так і не усвідомлені героями. Дана константа їхнього психічного неусвідомленого справді має свої різні деструктивні причини злочину, такі як: садистичні нахили, що межують із комплексом неповноцінності (Бовдур («На дні»); клептоманія (Панталаха в однойменному оповіданні); олігофренія із загостреною формою Едіпового комплексу (Прокіп («Панталаха»)); епілептичне божевілля (Баран «Перехресні стежки») та ін. Отже, доходимо висновків, що у Франкових художніх прозових творах 1880–1900-х років з елементами кримінального сюжету психічне неусвідомлене людини є джерелом пізнання її злочину.

Висновки. У художній прозі І. Франка 1880–1900-х років «психічне неусвідомлене» як ключ до пізнання злочину людини пов'язане передусім із браком любові й внутрішньої свободи. Письменник дає можливість збагнути, що люди,

чим більше дотримуються принципів радикального гедонізму, матеріально збагачуючись, тим менше відчують себе психологічно щасливими. Наприклад, Гольдкремер («*Voа constrictor*»), Олімпія («Основи суспільності»), Женья («Великий шум»), Анеля («Для домашнього огнища») та ін. Так, Франкова нарративна стратегія художніх текстів оприявлює важливий соціально-психологічний момент: індивідуум як суб'єкт стає об'єктом, його дія перетворюється на предмет, а «любляче» Его не віддає, а забирає.

Ці психоаналітичні виміри белетристики українського письменника є світоглядно близькими до концепцій неофройдистів, зокрема Е. Фромма та К. Горні, в розумінні яких любити – означає відновлюватися, зростати, безкорисливо віддавати, виходити за межі свого ізольованого «Я».

Порушення цього природного стану людини призводить до психологічної деструктивності, яка набуває різноманітних метаморфоз у прозових творах І. Франка. Наприклад, божевілля Напуди («Микитичів дуб»), Рифки («*Voа constrictor*»), Барана («Перехресні стежки»), Спориша («Панталаха»); kleptomaniya Панталахи з однойменного оповідання; садистичні нахили Дувідка («*Voа constrictor*») та Стальського («Перехресні стежки») тощо. Звідси – проблема злочинної діяльності, глибинно-психологічні джерела якої здебільшого мають соціальний характер, а не індивідуальний. Адже у Франковому світосприйнятті людина як особистість є передусім *Homo politikon* (звір суспільний за Аристотелем), розвиток якої залежить передусім від соціально-культурного середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бютнер К. Насилие в фантазиях. *Психология челевеческой агрессивности: Хрестоматия. Сост. К. В. Сельченко*. Минск : Харвест, 1999. С. 169–227.
2. Горак Р. Гнатів Я. Іван Франко. Кн. 1: Рід Якова. Львів : Місіонер, 2000. 232 с.
3. Лукьянов А. Древнекитайская философия. Курс лекций. Часть 2. Философия даосизма. Москва : ИДВ РАН, 2015. 546 с. (Курс лекций и исследовательских работ по духовной культуре Китая).
4. Печарський А. Психоаналітичний аспект української белетристики першої третини ХХ сторіччя : монографія. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 466 с.
5. Франко І. В тюремнім шпиталі. *Зібрання творів: У 50 т.* Київ : Наук. думка, 1979. Т. 21. С. 150–158.
6. Франко І. Івась Новітній (Повість із тюремного життя). *Зібрання творів: У 50 т.* Київ : Наук. думка, 1978. Т. 16. С. 447–468.
7. Франко І. Микитичів дуб. *Зібрання творів: У 50 т.* Київ : Наук. думка, 1978. Т. 15. С. 96–109.
8. Франко І. Між добрими людьми. *Зібрання творів: У 50 т.* Київ : Наук. думка, 1978. Т. 18. С. 208–226.
9. Франко І. Панталаха. *Зібрання творів: У 50 т.* Київ : Наук. думка, 1979. Т. 17. С. 227–280.
10. Франко І. Перехресні стежки. *Зібрання творів: У 50 т.* Київ : Наук. думка, 1979. Т. 20. С. 173–459.
11. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. Москва : Наука, 1991. 456 с.
12. Фромм Э. Типы агрессии. *Психология челевеческой агрессивности: Хрестоматия. Сост. К. В. Сельченко*. Минск : Харвест, 1999. С. 354–427.
13. Хэйес Н., Оррелл С. Введение в психологию. Москва : Изд-во Эксмо, 2003. 688 с.
14. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Перевод с англ. и прим. А.И. Фета. *Philosophical arkiv Nykorping, Sweden*, 2016. 186 с.
15. Швець А. Злочин і катарсис: Кримінальний сюжет і проблеми художнього психологізму в прозі Івана Франка. Львів : Вид-во НАН України. Львівське відділення інституту літератури імені Т. Шевченка, 2003. 236 с. (Франкознавча серія. – Вип. 5).
16. Юнг К.-Г. Воспоминания, сновидения, размышления. Перс. с нем. И. Булкиной и др. Киев : AirLand, 1994. 416 с. (Серия: «Citadelle»).